

Milan Vasić, GRADOVI POD TURSKOM VLAŠĆU, u knjizi Istorija Crne Gore, knj. treća, tom 1, Titograd 1975, str. 503—607 — poseban otisak

Dela analitičko-sintetičkog karaktera i žanra koja za predmet interesovanja imaju grad i njegovu prošlost u jugoslovenskoj istoriografiji su još uvek malobrojna i predstavljaju njenu slabiju stranu. Kako je ta pojava karakteristična za ceo jugoslovenski prostor, to ni u istoriografiji Crne Gore nije bolje stanje. Tu i tamo, s vremena na vreme, pojavi se poneka studija i monografija o gradovima iz starog veka ili pak iz najnovijeg doba, ali najslabije je osvetljena i najmanje poznata istorija naših gradova, u ovom slučaju crnogorskih iz vremena osmanlijske vladavine, koja je bila vrlo duga, a po svojim posledicama dalekosežna i teška. Sve su to razlozi koji nisu mogli biti ignorisani prilikom rada na višetomnoj Istoriji Crne Gore, u čemu je angažovan izvestan broj jugoslovenskih naučnika-istoričara. Prazninu i nedostatak o kome je bilo reči popunjava i otklanja rad dr Milana Vasića pod naslovom *Gradovi pod turskom vlašću*, koji predstavlja jedan značajan deo u istoriji Crne Gore, gde je na nekih stotinu i više strana izložen analitičko-sintetički istorijat crnogorskog grada kroz nekoliko stoleća osmanske uprave. Slobodno se i bez preterivanja može reći da je ovaj problem u Vasićevom radu dobio svoju modernu naučnu eksplikaciju. Piščev saznajni postupak zasnovan je na dosad nepoznatim arhivskim materijalima na turskom jeziku iz turskih arhiva: Bašbakanlik Arşivi Istanbul; fonda Ahkâm Defteri; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Ankara s fondom Tapu Defteri, Şikayet Defteri, zatim, heurističkim postupkom zahvaćena je građa jugoslovenske provenijencije, poimenično, ona u Orijentalnom institutu u Sarajevu i u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, publikovana građa jugoslovenskog, francuskog i turskog porekla, brojni putopisi — naši i inostrani — i literatura.

Ovako koncipirana radnja i obiman, nadasve kompleksan heuristički postupak omogućio je da u radu dođu do potpunog izražaja rezultati a) kojima je nauka do sada raspolagala, ali osveženi interpretacijom autora, b) što je posebno značajno, mnoštvo novog, naučnoj javnosti nepoznatog materijala, do koga je autor došao, i koji je znalački i akribično protumačio. Zahvaljujući turskoj izvornoj građi, u prvom redu, istorija gradova dobija sasvim nove dimenzije, a o kojoj su dosadašnje naše predstave bile uske i nepotpune, pa, stoga, mnogo štošta u istoriji crnogorskog grada pre staje da bude hipotetično, kao što će i mnogo šta biti jasnije i određenije. Ovim radom je dostignut visok stepen objektivizacije, a znatno je sužen i prostor nepoznatog.

Podeljen na četiri, po obimu ujednačene glave s mnoštvom poglavlja, Vasićev rad obrađuje čitav niz pitanja. Urasle jedna u drugu, između sebe čvrsto povezane i ukomponovane u jedinstvenu i koherentnu kompoziciju

celinu, glave nose sledeće naslove: 1. Pad gradova pod Turke i njihov život pod novim gospodarima (503—526); 2. Gradsko stanovništvo i njegove strukture (526—558); 3. Gradska privreda (559—588); 4. Kultura (589—607).

Prva glava, pod naslovom »Pad gradova pod Turke i njihov život pod novim gospodarima, sadrži nekoliko poglavlja u kojim je prikazan i objašnjen period uspostave osmanske uprave. Iz ovih poglavlja se može zaključiti da su turska osvajanja prouzrokovala stagnaciju, štaviše, propast pojedinih gradova, a njih su redovno pratile pojave, kao što su bezvlašće, jer u gradovima se jedno vreme — istina kratko — osećao diskontinuitet između stare vlasti, srušene od strane Turaka, i nove osmanske vlasti, koja još nije bila uspostavljena, zatim migracije stanovništva i nagle promene u etničko-konfesionalnoj strukturi gradskog stanovništva. Iz istraživanja proizilazi da je, uprkos poremećajima i promenama, većina gradova preživela poremećaje izazvane ratovima, i kontinuirano nastavila da se razvija u novim uslovima i pod novim gospodarima. Pisac detaljno objašnjava i prikazuje kategorizaciju gradova, njihovu funkciju i položaj koji je osmanska vlast, gotovo u celosti, prihvatila i dalje razvijala, izuzev onih mesta koja su u ratovima doživela potpunu propast. On ispravno smatra da je stvarnu degradaciju naselja nužno pratila pravna. Na osnovu arhivskih podataka Vasić dokazuje da je jedan broj gradova dobio nove nazive, ilustrujući to primerima. Proučavajući karakter turskih osvajanja i određujući posledice koje su iz njih proizašle, autor dokazuje da su trgovi i gradovi bili zahvaćeni složenijim i življim kretanjima, raznovrsnijim i intenzivnijim uticajima, većim i dalekosežnijim promenama. Paralelno s tim, menjala se fizionomija gradova, struktura i način života u njima, privredne prilike i kulturni tokovi. Uprkos tome, ističe se da se nisu izmenile osnovne funkcije i klasna obeležja gradova. Gradovi su tokom turske vladavine, nekada u oštrijoj, a nekad u blažoj formi, bili bremeniti konfliktima i nesporazumima na relaciji turska vlast — knežine i plemena. Iz Vasićevog rada proizilazi da su gradovi kao proizvođači materijalnih dobara i robna tržišta bili uključeni u hasove, zeameta i timare, od čega je, svakako, imala velike koristi državna blagajna, odnosno oni koji su bili od nje izdržavani, sultan, feudanci i druge kategorije upravnoga aparata. Grad je, prema piscu, od samog početka osmanske vladavine igrao višestruku ulogu: političku, jer je preko njega sprovedena politika turskih vlasti prema selu, inače tradicionalno nepoverljivom prema osvajaču; privrednu — kao izvor značajnih prihoda i, posebno značajnu, funkciju odbrane i uporišta turske vlasti. Preko gradova ova je vlast vršila dalja osvajanja u unutrašnjost Crne Gore. Gradovi su uživali značajne povlastice, što je bilo kodifikovano u pravi sistem povlasticā (muafiyet), a to je sve vodilo bržem razvitku gradova. Vasić detaljno prikazuje proces izrastanja novih naselja i njihovu evoluciju od kasabe i trga do velikog grada. Iscrpno su prikazana osnivanja novih naselja, objašnjeni motivi koji su bili sadržani u tim odlukama i posledice s tim u vezi. Glavni razlog osnivanja novih gradova bio je u težnji osmanskih vlasti da parališu borbu i otpor još nepokorenih plemenā, da ih prisile na pokornost, da obezbedi važnije puteve koje su ta plemena svojim napadima ugrožavala, da osigura veze između gradova i krajeva kojima je bila već ovladala i, na kraju, da bi se sama održala na tim prostorima.

Druga glava pod naslovom »Gradsko stanovništvo i njegove strukture« sadrži čitav niz novih, dosad nepoznatih podataka o stanovništvu crnogorskih gradova, njegovoj etničkoj i konfesionalnoj strukturi, brojčanom odnosu pojedinih skupinā. Prilikom istraživanja Vasić se morao suočiti s brojnim teškoćama. Tako, na primer, došao je do saznanja da se opšta slika kretanja broja stanovništva i stanja naseljenosti gradskih mestā može dobiti na osnovu podataka turskih i drugih izvora, o broju domaćinstava, dok je znatno teže utvrditi broj žitelja za gradove pojedinačno. Ali i, pored toga svi su ti podaci, prema piscu, gotovo bez izuzetka redovno nepotpuni. Podaci kojima se koristio sugeriraju zaključak da istoriju gradova pod turskom vlašću karakteriše menjanje etničke i verske strukture gradskog stanovništva, što je zajednička pojava za sve balkanske gradove u okviru Turske, pa ni crnogorski gradovi nisu izuzeti od ovog »pravila«. Sasvim dokumentovano ističe se da su ogromne razlike u sastavu gradskog stanovništva u početku i na kraju turske vladavine. To se ogleda u činjenici da su strukture stanovništva u početku bile jednostavnije, da su vremenom postajale složenije, da bi se — kako ističe pisac — dosta rano pretvorile u pravo etničko i versko šarenilo. Rezultati autorovih istraživanja pokazuju da je današnji crnogorski prostor imao srpsko stanovništvo, a etnička struktura trgova i gradova u vreme uspostavljanja osmanske vlasti odgovarala je strukturi stanovništva okolnih selā i širih regijā. Iz popisā koji datiraju iz XVI stoleća jasno se vidi da su trgovci u unutrašnjosti, u etničkom pogledu, još dugo posle uspostavljanja osmanske vlasti zadržali srpski karakter. Za nauku je novi i podatak, koji do sad nije bio poznat, koji ukazuje na težnju gradskih doseljenikā da se grupišu, pored verske, i na plemenskoj i etničkoj osnovi. Isto tako, Vasić dokumentovano dokazuje da su naročito intenzivne i korenite promene u verskoj strukturi stanovništva zahvatile u najvećoj meri ona naseljā koja su pre turskih osvajanjā imala samo hrišćanski, odnosno pravoslavni i katolički živalj, koji je u srazmeri u kojoj je jačala turska vlast u tolikoj meri sve više slabio i dolazio u brojčano podređen položaj. Utoliko je više snažio muslimanski živalj, koji će nakon potpune uspostave turske vlasti potpuno prevladati. Glavni činioci ubrzanja islamizacije gradskih naselja su, prema piscu, sledeći: prethodna konsolidacija i učvršćivanje turske vlasti; stvaranje u gradovima od doseljenikā muslimanskih jezgrā, podizanje pod zaštitom vlasti i uz njenu podršku muslimanskih verskih, prosvetnih, kulturnih i drugih institucijā; slabljenje i sputavanje u radu odgovarajućih hrišćanskih institucija. Proces masovne islamizacije stanovništva u crnogorskim gradovima završen je do sredine XVII stoleća. Socijalni sastav stanovništva bio je raznolik i delio se u skladu s opštom podelom koja je vladala u Turskoj — na asker i raju, a ta se podela u najvećem stepenu podudarala s verskom podelom stanovništva na nemuslimane i muslimane. Pored ove, bila je izvršena snažna diferencijacija stanovništva u čitavu lepezu kategorijā, slojeva i grupā. Odnos grad — selo u osmanskoj državi bio je tokom njenog trajanja, uglavnom, konstantno pomešan u korist grada, a na štetu sela, što je u daljoj konsekvenci uslovalo pojavu da je grad u izvesnom smislu predstavljao »svet za sebe« i seoski ga živalj doživljavao kao strano telo u organizmu. Autor s pravom ističe da su brojne i nepremostive suprotnosti postojale i razvijale se između sela i grada, a one su se baštinile na različitom položaju ovih

dveju kategorijā naseljā, sistemu vlasti i feudalnih odnosā, obimu i naćinu eksploatacije seoske raje i ostalim razlikama.

Gradska privreda, naslov je zasebne, treće glave, u kojoj je prikazan privredni sistem i naćin njegovog funkcionisanja u crnogorskim gradovima. Celokupni život bio je, prema autoru, određen prisustvom vojske i ćinovnićko-administrativnog aparata, koji su konzumirali najveći deo proizvoda gradske privrede. Pored toga, prisustvo pomenutih kategorija stanovništva i njihove potrebe određivali su u znatnoj meri proizvodnu delatnost ostalih građana. Svi gradovi u Turskoj imali su, ako se izuzmu izvesne specifićnosti, agrarni karakter, pa, prema tome, i gradovi na podrućju današnje Crne Gore, na šta upućuju rezultati Vasićevih istraživanjā. Većinu stanovnika grada saćinjavali su poljoprivrednici. Kada je u pitanju zanatstvo i sistem kroz koji se ono razvijalo, Turska sledi primer evropskih zemalja. Zanatlije su i u njoj bile organizovane u esnafe i cehove, institucije koje su u sebi sadržavale dobre i loše strane toga sistema, koji je u poćetku omogućavao i podsticao razvoj zanatstva da bi mu u kasnijoj fazi postavljao razna ogranićenjā. Sve su ove pojave karakteristićne i za zanatstvo u crnogorskim gradovima, za što se mogu naći brojni podaci u Vasićevom radu. Znatna paźnja posvećena je izućavanju trgovine. U radu se mogu naći brojni podaci o trgovaćkom prometu, obimu i njegovom karakteru.

U posljednjoj, ćetvrtoj glavi, pod naslovom »Kultura«, dat je sintetićki pregled kulturnog razvitka u crnogorskom gradu. Pisac ukazuje na smenu motiva u kulturi gradova, koja se izraćavala u ćinjenici da su u poćetku osmanske uprave paralelno egzistirale stara slovensko-hrišćanska — vizantijsko-latinska kultura s orijentalno-islamskom, i da je tek nakon potpune konsolidacije osmanske vlasti sve veći uticaj i prevagu dobijala muslimansko-orijentalna kultura, potiskujući u velikoj meri hrišćansku i svođeći je na žalosne recidive u odnosu na period pre turskih osvajanjā. Prema autoru, život stanovnika crnogorskih gradova bio je slićan životu stanovnika drugih turskih gradova u susedstvu i dalje. S tim u vezi, sledi Vasićev zakljućak: »Iako je u gradovima imala uporište većini naroda tuđa civilizacija, koju je selo kao takvo odbijalo, gradska kultura je snagom neminovnosti vršila određeni uticaj na okolna sela...«. S pravom se podvlaći da su gradovi, kao središta osmanske vlasti i turska vojna uporišta, odigrali negativnu ulogu u životu sela i seoskog stanovništva, jer su iz gradova preduzimane vojne akcije, koje su uslovile materijalnu i politićku stagnaciju sela, s jedne, ali da su gradovi pozitivno uticali na okolna selā kao proizvođaći robe za selo i potrošaći seoskih proizvoda i kulturni centri, s druge strane.

Ukratko rezimirano, rad Milana Vasića odlikuju brojne pozitivne odlike. To su, pre svega, dobra obaveštenost, akribija, sistematićnost u izlaganju, mnoštvo novih, dosad naućnoj javnosti nepoznatih podataka, izuzetno savesno proućavanje arhivskih i drugih izvorā, visoka racionalnost u njihovom korišćenju, iznijansiran stil. Sve u svemu Vasićev tekst ostavlja na ćitaoca utisak intelektualnog poštenja i skrupulozne taćnosti prezentirane argumentacije.

Mr Dušan Berić